

Bachelor Thesis

Titel: Van Marktwerking naar Marx-werking: een Kritiek op Neoliberalisme in de Nederlandse Gezondheidszorg

Naam: Jinke Oostvogel

Studentnummer: 472613

Supervisor: dr. S. van Tuinen

Advisor: Prof. dr. Muller

Ingeschreven als: Double degree student

Eerste studie: Bestuurskunde

Datum: 12-7-2022

Aantal woorden: 8569

Inhoud

INHOUD	2
DE NEDERLANDSE GEZONDHEIDSZORG: VAN MARKTWERKING NAAR MARXWERKING	3
1. INTRODUCTIE	3
2. NEOLIBERALISME	6
3. DE SYMPTOMEN VAN HET NEOLIBERALISME	11
4. DE COVID-19 PANDEMIE	18
5. CONCLUSIE	25
6. EPILOOG	27
REFERENTIES	29

Van Marktwerking naar Marxwerking: een Kritiek op Neoliberalisme in de Nederlandse Gezondheidszorg

1. Introductie

Twee jaar lang heeft de wereld op zijn kop gestaan. Voor jong en oud en arm en rijk ging de samenleving “op slot” door de COVID-19 pandemie. Iedereen is of kent wel iemand die besmet is geweest, ziek is geworden, of erger. Nederland ging in lockdown: de sectoren cultuur, horeca, recreatie en detailhandel gingen dicht, men mocht slechts in groepen van twee mensen – uit hetzelfde huishouden dan wel – over straat, en van januari tot en met april 2021 was er zelfs een avondklok. Dit waren allemaal maatregelen genomen door de Nederlandse regering om de verspreiding van het coronavirus te stoppen en de Nederlandse bevolking hopelijk te redden van ziekte en dood. Op dit moment, juli 2022, zijn we weer zo goed als terug naar het oude normaal, en we kunnen gelukkig weer naar onder andere restaurants en verjaardagen. De impact van het virus was echter enorm en deze wordt op verschillende fronten nog onderzocht en geëvalueerd.

Nederland, een welvarend land met een BBP en gezondheidszorg om jaloers op te zijn, bleek echter volledig onvoorbereid op de pandemie en het virus hakte er enorm in. Tijdens de pandemie kwamen pijnpunten aan het licht; structurele, diepgaande problemen die al veel langer spelen in het Nederlandse zorgstelsel.¹ De volledige focus en druk kwam te liggen op de gezondheidszorg om ons uit de pandemie te loodsen, terwijl er jarenlang structureel is bezuinigd, geprivatiseerd en gedereguleerd in het zorgstelsel.² De gezondheidszorg is de laatste 40 jaar vooral gezien als een kostenpost die zo laag mogelijk gehouden moet worden opdat de sector wel winstgevend zou zijn.³ De hervormingen in het Nederlandse zorgstelsel begonnen een jaar of 15 geleden, maar de grondslag hiervan ligt dieper in een neoliberale denkwijze die kenmerkend is geworden voor onze gezondheidszorg.⁴ Door decennia aan

¹ Emma Dowling, “Socioloog Emma Dowling: Nu is de tijd om de problemen in de Zorg Aan Te Pakken”, 2022, <http://www.brainwash.nl/bijdrage/socioloog-emma-dowling-nu-is-de-tijd-om-de-problemen-in-de-zorg-aan-te-pakken>.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Isabel Frey, “‘Herd Immunity’ Is Epidemiological Neoliberalism,” The Quarantimes, 20 april 2020, https://thequarantimes.wordpress.com/2020/03/19/herd-immunity-is-epidemiological-neoliberalism/?fbclid=IwAR1Lu0d-mvhfLJ4UhrWQl0iNGE65zOkN6FROFeQw4rEGitbj7Ecu3_UkQ_o.

neoliberaal beleid stond de Nederlandse gezondheidszorg reeds op instorten, wat schrijnend duidelijk is geworden tijdens de pandemie.⁵

De coronacrisis heeft aangetoond dat het Nederlandse zorgstelsel volledig is gladgetrokken; haar inrichting is volledig gericht op efficiëntie, zonder ingebouwde buffers om een crisis als een pandemie op te kunnen vangen.⁶ 15 jaar geleden begon de efficiëncyslag door het invoeren van marktwerking, het beperken van overheidsregulatie, het gebruiken van economisch klinkende termen als “zorgproducten” en “klanten” en het invoeren van competitie onder zorgaanbieders.⁷ Deze duidelijke aspecten van een neoliberale denkwijze werden toegepast op de Nederlandse gezondheidszorg, wat grote gevolgen had voor de capaciteit om effectief op de COVID-19 crisis te reageren.⁸ Wat echter tegenstrijdig is, is dat de voorkeur voor marktwerking en privatisering in de zorg door een effectieve lobby van verschillende commerciële partijen is versterkt tijdens de coronacrisis.⁹ Het devies schijnt altijd te zijn “meer marktwerking”, zelfs wanneer door de pandemie duidelijk wordt dat dit niet het beoogde positieve effect heeft in de gezondheidszorg.¹⁰ Hoe kan het dan dat neoliberalisme in de gezondheidszorg leidt tot structurele problemen, die blootgesteld werden door de pandemie, maar er toch teruggegrepen blijft worden naar een neoliberale denkwijze en inrichting van de gezondheidszorg? Het lijkt niet meer mogelijk om buiten neoliberale kaders te denken.

Het lijkt enerzijds alsof er een maatschappelijke consensus is dat neoliberalisme in het zorgstelsel positieve effecten meebrengt, zoals kostenefficiëntie, terwijl anderzijds steeds grotere kritiek komt op deze bezuinigingen, omdat de Nederlandse coronastrategie en het zorgstelsel hier sterk onder hebben moeten lijden. Neoliberalisme in de gezondheidszorg lijkt meer of minder geaccepteerd in de samenleving en ook in mijn vak, de bestuurskunde. Mijn doel in deze thesis is dit neoliberalisme in de Nederlandse gezondheidszorg grondig onder de loep te nemen, door de onderliggende assumpties in het zorgstelsel en het coronabeleid van

⁵ Ibid.

⁶ Margreet Fogteloo and Karlijn Saris, “Marktwerking Heeft Onze Gezondheidsdienst Naar Het Randje Van De Afgrond Geduwd,” *De Groene Amsterdammer* (De Groene Amsterdammer, 11 november 2020), <http://www.groene.nl/artikel/we-hebben-een-monster-gecreeerd>.

⁷ Ibid.

⁸ Rutger van der Hoeven, “Marktwerking in De Zorg Wreekte Zich Tijdens De Coronacrisis,” *De Groene Amsterdammer* (De Groene Amsterdammer, 10 november 2021), <http://www.groene.nl/artikel/covid-versus-consultants>.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

de Nederlandse regering te onderzoeken, hierin de neoliberale denkwijze bloot te leggen en aan te tonen welke negatieve effecten dit heeft gehad. In deze thesis zal ik beargumenteren dat neoliberalisme funest is geweest voor de Nederlandse gezondheidszorg door het creëren van een liberaal denkkader waarbinnen geen ruimte is voor gezondheid en solidariteit. Een neoliberale denkwijze leidt tot een abstrahering van onze ervaring van de wereld om ons heen door commodificatie, privatisering, competitie en individualisme, waardoor het alleen nog maar mogelijk is om op economisch gemedieerde wijze te denken en betekenis te geven aan de realiteit. Hierbinnen is gezondheid volledig abstract geworden en solidariteit geblokkeerd. Gezondheid wordt cijfers en governance wordt necropolitiek.

De inhoud van deze thesis is als volgt: in het volgende hoofdstuk leg ik uit wat neoliberalisme inhoudt, zijnde een politiek-economische filosofie. In dit hoofdstuk besteed ik aandacht aan het ontstaan van dit gedachtegoed, het land hiervan in de Nederlandse politiek en welke beloftes werden gemaakt voor de gezondheidszorg. In hoofdstuk 3 worden de negatieve effecten van het neoliberalisme uiteengezet en wordt besproken welke symptomen herkenbaar zijn voor deze kwaal aan ons zorgstelsel. Vervolgens wordt dit in hoofdstuk 4 toegespitst op de COVID-19 pandemie. In dit hoofdstuk zal ik beargumenteren waarom de structurele problemen steeds heftiger en zichtbaarder zijn geworden door de pandemie. In hoofdstuk 5 worden de conclusies hieruit getrokken en zal ik toelichten wat de betekenis is van neoliberalisme in de gezondheidszorg. Ik zal beargumenteren in deze thesis dat neoliberalisme onwenselijk is, maar welke filosofie kan dan gebruikt worden om de gezondheidszorg in te richten? In hoofdstuk 6, de epiloog, maak ik een begin met het antwoorden van deze vraag. Ik begin met het schetsen van een weg uit de neoliberale, abstractie, door te argumenteren dat gezondheidszorg alleen kan rusten op solidariteit en een sociaal, niet-vervreemd denkpatroon, hoe lastig dat ook zal zijn.

2. Neoliberalisme

In dit hoofdstuk zal uiteengezet worden wat neoliberalisme inhoudt en vanuit welke beloftes deze politieke filosofie is ontstaan. Op deze manier wordt duidelijk hoe neoliberalisme voet aan wal heeft gekregen in Nederland, en wat de uitgangspunten zijn van deze politieke doctrine. Hierbij zal ik gebruik maken van het neoliberale gedachtegoed van Friedrich Hayek, en de kritische analyses van neoliberalisme in het werk van David Harvey en Michel Foucault. In beginsel is neoliberalisme een politiek filosofisch denkbeeld waarbij liberale en kapitalistische vrijheden centraal staan in de samenleving, aangevuld door een kleine democratie en welvaartsstaat.¹¹ Neoliberalen propageren uitgebreide liberale vrijheden en een vrijmarkteconomie om economische groei te realiseren en is derhalve een politiek economische filosofie.¹²

Neoliberalisme ontstond rond 1940 en is een heropleving van de ideeën van het klassieke liberalisme, echter wel specifiek gericht op de sociaaleconomische problemen van de 20e eeuw, waarbij de stroming zich afzet tegen het communisme en fascisme.¹³ Friedrich Hayek, econoom en filosoof, was één van de belangrijke personen die sinds de jaren 1940 de concepten en principes van neoliberalisme uiteenzette in zijn werken. Hayek zette zich in zijn werk af tegen het socialisme en het Keynesianisme, waarbij het laatste overheidsbeleid en -interventies om marktfalen te corrigeren omvat.¹⁴ Een belangrijk aspect van neoliberalisme is het garanderen van individuele vrijheid, zodat mensen in vrede samen kunnen leven.¹⁵ Vrijheid binnen het neoliberalisme berust op privébezit en keuzevrijheid. De samenleving wordt bijeengehouden door economische relaties die deze vrijheid, vrede en samenwerking mogelijk maken.¹⁶ Privébezit is noodzakelijk om ieders individuele vrijheid, zonder conflict, te kunnen garanderen en afbakenen, in tegenstelling tot de socialistische claim dat individueel bezit is “bedacht”.¹⁷ Binnen deze lijn van redenering is privébezit dan ook geen concept dat afgedaan kan worden, maar juist een tastbaar fundament van de neoliberale samenleving. Hayek beargumenteert verder dat vrijheid in een kapitalistisch systeem leidt tot competitie,

¹¹ Kevin Vallier, “Neoliberalism,” Stanford Encyclopedia of Philosophy (Stanford University, 9 juni 2021), <https://plato.stanford.edu/entries/neoliberalism/>.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Friedrich Hayek, *Law, Legislation and Liberty* (London: Routledge & Kegan Paul, 1979), 112

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid, 107-108.

wat profijtelijk is voor het ontstaan van innovatie.¹⁸ Hayek geeft tegenargumenten tegen Keynesiaanse overheidsinterventie, door de bezorgdheid aan te dragen dat dit de structuren van kapitaal en economie beïnvloedt.¹⁹

Sinds de jaren 1970 kreeg het neoliberalisme voet aan wal, door politici zoals Margaret Thatcher en Ronald Reagan die de bijbehorende idealen propageerden.²⁰ De politiek bewoog toe naar het neoliberalisme door economische en fiscale crises rond de jaren 1970, zoals de grote recessie, de oliecrisis en zeer hoge inflatie. In Nederland wordt de opkomst van het neoliberalisme veelal toegeschreven aan Ruud Lubbers van het CDA en Wim Kok van de PvdA, respectievelijk premier van 1982-1994 en 1994-2002.²¹ Het neoliberalisme dat door hen werd doorgevoerd uitte zich onder andere in bezuinigingen op de welvaartstaat en het invoeren van marktwerking in verscheidene domeinen. Ruud Lubbers en Wim Kok voerden een neoliberale economisch beleid in als reactie op sociaaleconomische problematiek, een beweegreden die ook erkend wordt door David Harvey die zag dat politici een neoliberale kant uitsloegen in een poging tot reparatie van het kapitalistische systeem.²² De grondslag hiervoor ligt in de periode na de Tweede Wereldoorlog, toen marktwerking en commercialisatie werden ingebed in een systeem van politieke en sociale regulatie, vaak gereguleerd door de staat. Dit zorgde in de jaren 1950 en 1960 voor veel economische groei, wat nodig was voor de wederopbouw na de oorlog. In de jaren 1980 ontstond het streven om het kapitaal los te koppelen van het web aan politieke en sociale regulatie, hetgeen nu bekend staat als het neoliberalisme²³. De hoop was dat neoliberalisme een antwoord kon bieden op de kwalen van het kapitalisme door de beperkingen van overheidsregulatie los te koppelen van kapitaal.²⁴ Het neoliberalisme is daarmee een verdediging van kapitalistische idealen tegenover socialistische idealen.²⁵

Vanuit David Harveys schets van de neoliberale staat²⁶ wordt duidelijk hoe neoliberalisme uiting krijgt in de politiek. De rol van de staat in een liberaal systeem dient

¹⁸ Ibid, 65-67

¹⁹ Friedrich Hayek, *The Pure Theory of Capital* (London: Routledge & Kegan Paul, 1976).

²⁰ David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 3

²¹ Bart de Koning, "Een Neoliberaal Keerpunt," *Historisch Nieuwsblad*, 21 mei 2021, <https://www.historischnieuwsblad.nl/een-neoliberaal-keerpunt/>.

²² David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, 9.

²³ Ibid, 11.

²⁴ Ibid, 19.

²⁵ Kevin Vallier, *Neoliberalism*.

²⁶ David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, 64-70.

minimaal te zijn. De staat bestaat in een neoliberal systeem alleen om de kwaliteit en integriteit van geld te bewaren en te zorgen dat de vrije markt zichzelf kan reguleren. Wanneer er geen vrije markt is, dient de staat deze op te stellen, eventueel in combinatie met het creëren van bijvoorbeeld een politiemacht en/of een leger om deze markt te beschermen. Interventie van de staat in de markt is onwenselijk, omdat de staat hierover niet genoeg weet om te interveniëren; de markt is het beste ongeregeerd. De belangrijkste beloftes van neoliberalisme zijn vrijheid van de individu en de markt, de bescherming van individueel eigendom, individuele expressie en individuele ontwikkeling.²⁷ Om deze redenen mag de staat haar geweldsmonopolie en andere middelen gebruiken om het individu en de markt te beschermen, aangezien vrije handel een fundamenteel recht is in een neoliberal systeem.²⁸ Hieruit vloeit de aanname voort dat private ondernemingen de drijfveer zijn achter innovatie en economische groei. Dus, wanneer individualisme en productiviteit beschermd worden, creëert dat een betere standaard van leven voor iedereen. In deze argumentatie is het derhalve geen probleem dat de staat zich onttrekt aan het bieden van publieke goederen zoals zorg, omdat het neoliberale idee is dat dit – met hogere kwaliteit en lagere prijs – verzorgd wordt door competitie op de vrije markt. Het privatiseren van bezit en industrie is belangrijk om dit te bewerkstelligen, wat inhoudt dat uiteindelijk elke persoon individueel verantwoordelijk is voor zijn of haar welzijn.

Neoliberalisme is in navolging van Hayek een economisch model en vorm van *governance*, oftewel een vorm van overheidsbestuur. Een Foucaultiaanse lezing van *governance* is in termen van *governmentality*, oftewel bestuurlijkheid, wat een analyse van het “hoe” van besturen inhoudt. Dit houdt in, de manieren waarop burgers bestuurd worden door de overheid. Mijn perspectief op een Foucaultiaanse lezing van neoliberalisme begin ik in relatie tot het concept *panopticon*,²⁹ een architectonische gevangenisstructuur waarin men altijd geobserveerd kan worden. In deze structuur is er totale transparantie en controle mogelijk. Neoliberalisme berust op de vrije markt, welke door de staat gegarandeerd moet worden. Deze voor neoliberalisme kenmerkende minimale staat berust op een uitbreiding van staat tot de markt door middel van controle. Dit kan alleen plaatsvinden door eenzelfde soort

²⁷ Ibid; Nicholas Gane, “The Governmentalities of Neoliberalism: Panopticism, Post-Panopticism and Beyond,” *The Sociological Review* 60, no. 4 (2012): pp. 611-634, <https://doi.org/10.1111/j.1467-954x.2012.02126.x>, 617.

²⁸ Ibid.

²⁹ Nicholas Gane, *The Governmentalities of Neoliberalism*, 617.

volledig toezicht dat kenmerkend is voor het panopticon; hierin is controle een instrument zonder welke de markt niet goed kan functioneren.³⁰ Op deze manier is neoliberalisme een vorm van governance die de werking van de vrije markt reguleert door discipline en controle. Michel Foucault neemt in zijn analyse van het neoliberalisme het Duitse Ordoliberalisme als beginpunt. Dit gaat uit van een radicaal economische staat die ontstaat vanuit commercieel oogpunt om economische vrijheid te garanderen.³¹ Voor de ordoliberalen krijgt een staat legitimiteit wanneer deze de vorm aanneemt van een markteconomie. Volgens Foucault betekent neoliberalisme daarom niet de afwezigheid van de staat, maar dat de staat volledig tot markt is ingericht en constant het reguleren van de samenleving door middel van de markt aanmoedigt.³² Een neoliberale staat zorgt niet alleen voor een vrije markt, maar heeft ook zelf de vorm aangenomen van de vrije markt, wat derhalve in alle overheidsstructuren en instituties doorwerkt. Op deze manier wordt de vrijheid in de samenleving voor neoliberalen bewerkstelligd door economische privatisering, commercialisatie en competitie.³³

De colleges die Michel Foucault in Frankrijk gaf, postuum betiteld *The Birth of Biopolitics*, zijn een belangrijke stap in hoe neoliberalisme een abstracte versie van de wereld en onderlinge relaties hierbinnen creëert, door het ontstaan van een nieuwe soort rationaliteit die de samenleving en alles daarbinnen volledig doordringt.³⁴ Foucault beschrijft dat een neoliberale overheid geen marktsamenleving tot gevolg heeft, maar een samenleving onderworpen aan de dynamiek van competitie.³⁵ Dit is een samenleving waarin de *homo economicus*, een abstract begrip van de mens gereduceerd tot economische actor in de neoliberale samenleving, een ondernemer is.³⁶ De mens is zijn of haar eigen kapitaal, producent en bron van inkomsten. De *homo economicus* wordt onderworpen aan een vorm van governance die de omgeving en alle aspecten daarin systematisch verandert,³⁷ tot een abstractie van de werkelijkheid waarin alles, ook gezondheid, tot economische begrippen gereduceerd wordt. In een neoliberale rationaliteit neemt governance de vorm aan van *Biopolitics*. *Biopolitics* is een vorm van governmentality die heerst over leven en

³⁰ Ibid, 618.

³¹ Ibid, 626.

³² Ibid, 627.

³³ Ibid, 628.

³⁴ Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics: Lectures at the College De France, 1978-1979* (New York: Palgrave Macmillan, 2008).

³⁵ Ibid, 147

³⁶ Ibid, 226

³⁷ Ibid, 270-271

eigenschappen van leven. Hierbij maakt de overheid het leven van de samenleving als geheel tot object van beleid, en houdt zij de karakteristieken van deze levende wezens, zoals gezondheid, ras, levensverwachting, hygiëne, et cetera nauwkeurig in beeld.³⁸ Deze neoliberale rationaliteit is een abstracte versie van de samenleving en de governance van de samenleving, omdat het niet gaat over mensen hun leven laten leven, maar het beheersen van dit leven.

³⁸ Ibid, 317.

3. De symptomen van het neoliberalisme

In dit hoofdstuk zal ik beargumenteren dat neoliberalisme leidt tot een abstract beeld van de werkelijkheid, waardoor de relaties van mensen tot elkaar en tot andere fenomenen enkel nog gemedieerd zijn middels economische relaties, met een vergaande vervreemding van mensen tot elkaar als gevolg. Door deze abstractie lukt het ons niet meer om te denken in menselijke relaties, zelfs niet in de gezondheidszorg waar dit, zoals ik zal aantonen, desastreuze effecten tot gevolg heeft. Om dit argument te ontwikkelen zal ik uitweiden over de negatieve symptomen die voortvloeien uit het neoliberalisme. Deze effecten zijn vooral schadelijk voor datgene wat zich niet leent voor deze neoliberale abstractie. Een belangrijk domein waarbij liberaal beleid een dermate negatief effect heeft gehad is de Nederlandse gezondheidszorg. Hiertoe maak ik gebruik van mijn interpretatie van de kritiek op neoliberalisme van David Harvey, Karl Marx, Gavin Mooney, Sue McGregor, Karl Polanyi, Wendy Brown, Michel Foucault en Willem Schinkel.

Neoliberalisme belooft de samenleving veel goeds, zoals individuele vrijheid, economische vooruitgang en innovatie. Echter blijkt in de praktijk, wanneer we kijken naar de effecten van neoliberalisme in de zorg, dat deze beloftes niet waargemaakt worden. David Harvey beschrijft deze pijnpunten in de praktijk.³⁹ Ten eerste blijkt dat privatisering leidt tot sterke sociale ongelijkheden, waar ontwikkelingslanden specifiek nadeel van ondervinden, aangezien dit kan leiden tot een nieuwe sociale klassenindeling waarbij men wel of geen toegang heeft tot publieke goederen, afhankelijk van inkomen.⁴⁰ Een punt van kritiek van specifieke relevantie voor dit thesis is dat de neoliberale staat sociale solidariteit niet alleen in de weg staat, maar hier zelfs keihard tegen afzet ten behoeve van individuen.⁴¹ Dit is funest voor publieke goederen, de zorg in het bijzonder. Dit betreft niet alleen solidariteit tussen burgers en met de staat; de sterke focus op individuele vrijheid maakt (autoritair) ingrijpen van de staat in een liberaal systeem al snel onwenselijk en illegitiem.⁴² Verder heeft competitie, hetgeen zou zorgen voor een betere prijs-kwaliteit verhouding aldus aanhangers van het neoliberalisme, in de praktijk geleid tot oligopolies of monopolies, en dus is de

³⁹ David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, 70-81.

⁴⁰ *Ibid*, 71-72.

⁴¹ *Ibid*, 75.

⁴² *Ibid*, 79.

neoliberale belofte ver van waar gebleken.⁴³ Tevens is de commodificatie van het sociale leven dusdanig vergevorderd dat het solidariteit en het sociale leven in de weg staat.⁴⁴

De vraag is nu hoe deze abstraherende werking tot stand komt. De abstractie is mijns inziens, in navolging van Foucault, het gevolg van de verandering van mens naar “homo economicus”, een rationeel en economisch wezen. Om dit toe te lichten keer ik mij eerst tot Marx. Karl Marx begint *Das Kapital* met een uiteenzetting van het idee van commodificatie en de productie van “commodities”, in het Nederlands ook wel “verhandelbare goederen” of koopwaar.⁴⁵ Voor het produceren van commodities zijn een sociale arbeidsverdeling en een markt nodig. Mensen maken producten, en kunnen deze op de markt verhandelen en daardoor ook aan andere producten komen die niet door hen gemaakt zijn. Een product krijgt op deze manier (gebruiks-)waarde en een prijs (ruilwaarde). De waarde van de producten op de markt wordt bepaald door de arbeid die nodig is om dat product te maken. Kapitalisme is een vorm van commodity handel met als doel het creëren van winst, wat alleen mogelijk is door het uitbuiten van de arbeiders. Arbeid is de enige manier waarop meer waarde gecreëerd kan worden. Winst is dus het overschot aan arbeid van een arbeider, bovenop wat nodig zou zijn als de arbeider exact de waarde van zijn salaris zou creëren. Waarde en prijs zouden proportioneel moeten zijn aan de hoeveelheid sociaal noodzakelijk werk nodig om het product te produceren. Er ontstaat door kapitalisme echter een winsttoegmerk waardoor de arbeider uitgebuit wordt. Er is winst nodig voor aanschaf en onderhoud van productiemiddelen, zoals machines. Het uitwisselen van goederen is oneerlijk wanneer de hoeveelheid goederen die een arbeider met zijn arbeid kan kopen minder is dan wat verwacht zou zijn. De arbeider wordt dan uitgebuit. Bijvoorbeeld: ik werk voor 13 euro per uur en ik drink graag koffie. Wanneer ik bij de Starbucks een koffie koop zal deze grofweg 4,50 euro kosten, wat ongeveer gelijk staat voor mij aan 20 minuten werken. Echter, de Starbucks barista kan de koffie in twee minuten voor mij maken. Dit is een simpel voorbeeld waarin ik, een arbeider, wordt uitgebuit door het kapitalisme. Hierdoor ontstaat ongelijkheid tussen degenen die middelen bezitten, de kapitalisten, en degenen zonder, het proletariaat.

⁴³ Ibid, 80.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Jonathan Wolff and David Leopold, “Karl Marx,” Stanford Encyclopedia of Philosophy (Stanford University, 21 december 2020), <https://plato.stanford.edu/entries/marx/>.

Gavin Mooney specificeert dit en stelt dat zorgsystemen steeds verder onderworpen worden aan commodificatie door neoliberale opvattingen, waardoor het idee van de zorg als sociaal instituut plaatsmaakt voor de zorg als verhandelbare commodity.⁴⁶ De zorg wordt hierdoor gezien als product op een markt en daardoor ontstaat de mogelijkheid tot uitbuiting en ongelijkheid. Andere mogelijke vormen van waarde, zoals gezondheid, worden hierbij uit het oog verloren; uitkomsten en processen van de gezondheidszorg worden in louter economische termen uitgedrukt.⁴⁷ Omdat de zorg en bijkomende prestaties worden uitgedrukt in economische termen worden zorgprofessionals op een voetstuk geplaatst waardoor het gewone publiek uitgesloten wordt van besluitvorming op het gebied van gezondheidszorg.⁴⁸ Het publiek wordt derhalve in een liberaal zorgstelsel enkel gezien als consument en de zorg als een vrije markt met privatisering, individualisme en competitie.

De World Health Organization (WHO), welke in 1948 is opgericht in het kader van het bevorderen en coördineren van wereldwijde gezondheid en gezondheidszorg, onderwerpt haar neoliberale systeem niet voldoende aan een kritische blik volgens Mooney.⁴⁹ Wel heeft de WHO een Commissie over de Macro-economie van de Gezondheid opgericht, die een rapport publiceerde waarin in een kleine referentie de problemen omtrent neoliberalisme aangekaart werden.⁵⁰ Hierin wordt kenbaar gemaakt dat onder andere privatisering en een kleinere rol voor de publieke sector ten opzichte van de markt en zeer slechte, ongewenste impact had op sociale aspecten van gezondheid en de gezondheidszorg.

Sue McGregor ligt toe hoe privatisering een negatief effect heeft op de gezondheidszorg.⁵¹ Een belangrijk liberaal streven is het creëren van economische groei en innovatie door het privatiseren van publieke goederen en industrieën beheerd door de staat.⁵² Dit is vanuit het idee dat de staat een probleem vormt voor de vrije markt en derhalve zo klein mogelijk dient te zijn, zodat consumenten zelf kunnen kiezen hoe zij hun geld besteden, zo ook voor gezondheidszorg. Neoliberalen geloven in eigenbelang hierin; als men gezondheidszorg kan betalen verdienen zij het, anders houden zij de economische groei van

⁴⁶ Gavin Mooney, "Neoliberalism Is Bad for Our Health," *International Journal of Health Services* 42, no. 3 (2012): pp. 383-401, <https://doi.org/10.2190/hs.42.3.b.>, 398.

⁴⁷ Ibid, 395.

⁴⁸ Ibid, 395.

⁴⁹ Gavin Mooney, *Neoliberalism is bad for our Health*, 387.

⁵⁰ Ibid, 388.

⁵¹ Sue McGregor, "Neoliberalism and Health Care," *International Journal of Consumer Studies* 25, no. 2 (2001): pp. 82-89, <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2001.00183.x>.

⁵² Ibid, 85.

de rest van de samenleving tegen die voor hen de gezondheidszorg moet betalen.⁵³ Dit gaat gepaard met decentralisering van de gezondheidszorg van de overheid naar de vrije markt met als streven dat dit kwantiteit en kwaliteit verbetert, terwijl de kosten gedrukt worden door vraag en aanbod.⁵⁴ Er is echter weinig bewijs dat dit daadwerkelijk op deze manier zijn vruchten afwerpt, zoals toegegeven door de World Bank.⁵⁵ Het is te betwisten in hoeverre het wenselijk is dat zorg geprivatiseerd wordt als fundamenteel publiek goed zijnde. In een geprivatiseerd gezondheidssysteem wordt de individu aansprakelijk gesteld voor bijvoorbeeld verzekering, risico's en zorg, en wordt ziek worden gezien als individueel falen.⁵⁶

De neoliberale assumptie dat de mens individualistisch is en dat individuele vrijheid voorop staat is zichtbaar in de Nederlandse gezondheidszorg in het kader van ieder voor zich.⁵⁷ Binnen het neoliberalisme is er geen ruimte voor een individu om zich te bekommeren om een ander of om de omgeving, omdat het individu alleen zelf verantwoordelijk is voor datgene wat hem of haar overkomt.⁵⁸ Het nastreven van eigenbelang is derhalve belangrijker dan het nastreven van collectief belang.⁵⁹ Dit staat echter haaks op het idee van wereldwijde of nationale gezondheid. Gezondheid is een maatschappelijk en sociaal onderwerp en dient dat te blijven, neoliberalisme is hier tegengesteld aan. Neoliberalisme maakt van mensen consumenten die gezondheidszorg moeten kopen op de markt, er is hierin geen plaats voor sociale solidariteit, maar voor competitie.⁶⁰

De combinatie van privatisering en individualisme in de zorg, betekent dat de homo economicus op competitieve wijze zijn of haar zorg dient te kopen. Hayek beschreef competitie als positief aspect van neoliberalisme, omdat dat innovatie bevordert. Vanuit een liberaal perspectief is deze competitie wenselijk, om kwantiteit en kwaliteit van medicijnen en zorg te realiseren tegen een lagere marktprijs.⁶¹ Echter, per definitie, hebben alle bedrijven – ook farmaceutische – een winstdoelmerk en is dat hun reden tot bestaan.⁶² Zelfs bedrijven in de branche van gezondheidszorg verkopen alleen gezondheid als dit hun

⁵³ Ibid, 86.

⁵⁴ Ibid, 86

⁵⁵ Ibid, 86.

⁵⁶ Angela Mitropoulos, *Pandemonium: Proliferating Borders of Capital and the Pandemic Swerve* (Pluto Press, 2020), 21.

⁵⁷ Sue McGregor, *Neoliberalism and Health Care*, 83.

⁵⁸ Ibid, 84

⁵⁹ Ibid, 84.

⁶⁰ Ibid, 87.

⁶¹ Sue McGregor, *Neoliberalism and Health Care*, 85.

⁶² Gavin Mooney, *Neoliberalism is bad for our Health*, 393.

winst vergroot, een feit dat overheden soms vergeten.⁶³ Gavin Mooney illustreert dit met een voorbeeld: de *obesity epidemic*, de zeer snelle toename in obesitas vanaf de jaren 1990. Hierbij betrokken overheden de voedselindustrie bij het maken van beleid, ongeacht het feit dat deze industrie deels verantwoordelijk was voor de epidemie en in eerste instantie opereert vanuit winstbejag.⁶⁴ In competitie tussen bedrijven zal het nastreven van winst altijd het belangrijkste doel zijn, zelfs wanneer de publieke gezondheid op het spel staat, zo ook in de gezondheidssector.⁶⁵ Competitie wordt vanuit het neoliberalisme aangemoedigd, waarbij elk overheidsingrijpen dat winst kan verminderen als niet legitiem wordt beschouwd.⁶⁶ Vergaande maatregelen zoals bezuinigingen worden als legitiem beschouwd als dit competitie en winst bevordert.⁶⁷ Dit leidt tot de vraag hoe wenselijk het is om competitie te bevorderen in de gezondheidssector. Is competitie te rechtvaardigen als de mondiale gezondheid in de weg staat?

Gezondheidszorg is in Nederland een commodity geworden door de neoliberale privatisering, het individualisme en competitie, terwijl de zorg hier zich niet toe leent. Dit toont aan in hoeverre neoliberalisme zorgt voor een abstract beeld van gezondheid; zelfs gezondheid is onderworpen aan commodificatie. Karl Polanyi stelt dit vast en beargumenteert dat het neoliberale idee van een zelfregulerende markt op wetmatige wijze heeft geleid tot de commodificatie van de natuur en van het leven door het creëren van fictieve commodities.⁶⁸ In een neoliberale denkwijze wordt de vrije markt als natuurlijke entiteit gezien. Polanyi stelt echter dat de markt, ook al wordt deze in dit gedachtegoed gezien als natuurlijke structuur, eigenlijk een institutie is waarin de sociale sfeer is opgenomen. Alleen in onze tijd bestaat een samenleving en economie die door de markt gereguleerd zijn.⁶⁹ In het tegenwoordige systeem van neoliberalisme wordt de economie beheerst door het idee van de markt, wat inhoudt dat er alleen wordt gedacht in marktprijzen. Dit is voorheen nooit het geval geweest. Neoliberalisme is de “satanic mill” die de mens tot een massa maalt en de sociale banden verwoest, maar deze niet succesvol opnieuw kan vormgeven.⁷⁰ De grootste

⁶³ Ibid, 393.

⁶⁴ Ibid, 393-394.

⁶⁵ Ibid, 394.

⁶⁶ Sue McGregor, *Neoliberalism and Health Care*, 85.

⁶⁷ Ibid, 86.

⁶⁸ Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (Boston: Beacon Press, 2001), 45.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid, 35

gevolgen hiervan zijn het transformeren van land, arbeid, en geld in te verhandelen commodities, waarbij alles in het sociale leven betekenis krijgt in relatie tot het functioneren van de zelfregulerende markt.⁷¹ Polanyi beargumenteert op deze manier dat door de markt de illusie ontstond van het economisch determinisme als een soort sociale wet.⁷² De mens is dus geen mens meer, maar alleen nog maar homo economicus.

Dit kernprincipe van de vrije markt wordt tevens door Wendy Brown benoemd als meest gangbare begrip van neoliberalisme, waarbij zij inspiratie haalt uit Foucault.⁷³ Niet alleen de mens wordt abstract, maar de hele menselijke leefwereld. Het economisch determinisme van de homo economicus leidt tot de economisering van allerlei soorten beleid, dus niet alleen in de financiële sector, waardoor uiteindelijk alle sociale processen uitgedrukt worden in economische termen en de dominantie van financieel kapitaal. Wendy Brown vat vervolgens vier negatieve effecten hiervan samen die doorgaans worden aangehaald als kritiek op het neoliberalisme.⁷⁴ Zo leidt liberaal economisch beleid tot sterkere sociale en economische ongelijkheid; evenals tot een -té- intieme relatie van de commerciële wereld en de staat waardoor de zakenwereld een hand in de pot heeft bij politieke en economische besluiten; verder heeft dit beleid ook gezorgd voor zeer grote economische problemen, zoals de financiële crisis van 2008; en, van bijzonder belang voor dit thesis, leidt liberaal economisch beleid tot de onethische commercialisatie van alles, zelfs datgene wat uitermate ongeschikt is voor marktwerking. Het desastreuze effect van neoliberalisme is dat alle menselijke activiteiten gereduceerd worden tot een marktmodel.⁷⁵ Het heeft geleid tot het economiseren, van datgene wat niet economisch is. Er wordt enkel gedacht in het verhandelen van commodities, het genereren van winst en de verhouding tussen economische kosten en baten door dit denkmodel.

Inherent aan het neoliberalisme is daarom een abstrahering van de werkelijkheid. Hierdoor staat de mens alleen in deze abstracte, economische, vormen in relatie tot elkaar. Wij kunnen onszelf, elkaar en onze gezondheid niet op andere manieren bedenken. Dit is negatief. Zorg loont niet, maar dat dient ook niet de bedoeling te zijn van een zorgstelsel. De

⁷¹ Ibid

⁷² Danielle Guizzo and Lara Vigo de Lima, "Polanyi and Foucault on the Issue of Market in Classical Political Economy," *Review of Radical Political Economics* 49, no. 1 (maart 2016): pp. 100-113, <https://doi.org/10.1177/0486613415621745>, 103.

⁷³ Wendy Brown, *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution* (New York: Zone Books, 2015), 28.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid, 31

mensen zijn subject aan biopolitiek, maar ik wil dit in relatie tot de zorg en in navolging van Willem Schinkel doortrekken naar wat Achille Mbembe “necropolitiek” noemt.⁷⁶ In een realiteit waarin alleen economisch gemedieerde relaties van de mens onderling en tot anderen mogelijk zijn, gaat governance niet meer over leven, maar over dood.⁷⁷ Dit is governance van sterftcijfers en ziektecijfers, waarbij individuele mensen opgeofferd worden om te sterven ten bate van de samenleving als geheel.⁷⁸ Zoals in het volgende hoofdstuk uiteengezet zal worden, is dit pijnpunt nooit zo duidelijk geworden als ten tijde van de COVID-19 pandemie.

⁷⁶ Willem Schinkel, “Advanced Social Theory”, (Lectures at Erasmus University School of Philosophy, Rotterdam, juni 2021).

⁷⁷ Ibid, 22 juni 2021.

⁷⁸ Ibid, 17 juni 2021.

4. De COVID-19 pandemie

In dit hoofdstuk zal ik vanuit empirisch bewijs duidelijk maken dat neoliberalisme een negatieve impact heeft gehad op de Nederlandse gezondheidszorg. De reeds bestaande, structurele tekortkomingen werden op schrijnende wijze nog sterker blootgelegd tijdens de COVID-19 pandemie. Ik zal specifiek aantonen hoe dit doorwerkt in Nederland. Tijdens de pandemie probeerde de Nederlandse regering het virus te bestrijden vanuit neoliberale opvattingen en een liberaal zorgstelsel, wat negatieve gevolgen had en zelfs averechts werkte voor de volksgezondheid. Ik zal uiteenzetten hoe tijdens de COVID-19 pandemie in Nederland de neoliberale kenmerken privatisering, competitie en individualisme zichtbaar zijn in de strategie, evenals commodificatie. Bovenal, door deze neoliberale aspecten ontstaat een vervreemding van de gezondheid; een abstracte realiteit waarin de mens geen mens meer is, gezondheid geen gezondheid meer is, en governance de vorm aanneemt van necropolitiek. Hierbij gaat governmentality, de manier van besturen door de overheid, over de beslissing wie zal leven en wie sterven.⁷⁹

Nederland is wereldwijd een vrij uniek land wat betreft onze gezondheidszorg, omdat vanaf 2006 hervormingen werden doorgevoerd waarbij het zorgstelsel gebaseerd werd op principes van meer privatisering, decentralisatie, competitie en marktwerking.⁸⁰ Hierdoor wordt sindsdien in de gezondheidszorg gebruik gemaakt van termen zoals “consumenten” die van “aanbieders” zorg “kopen” of “afnemen” in een systeem van “vraag en aanbod” op de “zorgmarkt”.⁸¹ De strategische keuzes die gemaakt werden in de hervormingen van het zorgstelsel waren het verkleinen van de staat in de zorg, het gebruiken van een privaat model en vooral een focus op het hervormen van zorgverzekeringen.⁸² Dit model is gebaseerd op de aannames dat: 1) keuzevrijheid positief is voor consumenten; 2) door keuzevrijheid competitie ontstaat; 3) waardoor consumenten zorg kunnen kopen van goede kwaliteit en prijs; 4) dat dit beter is voor innovatie en productiviteit in de zorg; 5) en dat de rol die weggelegd is voor de staat enkel bestaat uit het bewaren van publieke waarden zoals kwaliteit van zorg, universele toegang tot zorg, fiscale gezondheid en effectieve competitie.⁸³ Echter is

⁷⁹ Willem Schinkel, lecture, 17 juni 2021.

⁸⁰ Patrick Jeurissen and Hans Maarse, *The Market Reform in Dutch Health Care* (Kopenhagen, Denemarken: World Health Organization, 2021), 13-14.

⁸¹ Ibid.

⁸² Ibid, 22-33.

⁸³ Ibid, 24.

in de praktijk gebleken dat deze theorie niet volledig opgaat en de beloftes niet waargemaakt worden.⁸⁴ De marktwerking leidt in Nederland bijvoorbeeld tot steeds grotere verschillen in “rijke” en “arme” zorgaanbieders en de kosten en lasten voor administratie zijn zeer hoog, wat zwaar weegt op zorgpersoneel. Het is belangrijk om weer een rol terug te geven aan de staat voor regulatie van de zorg, waarbij vooral aandacht is voor gezondheidszorg gedreven door waarden,⁸⁵ niet enkel commerciële en economische aspecten. Echter bleek in de COVID-19 pandemie dat herintroduceren van dergelijke waarden niet lukt in het neoliberale zorgstelsel dat ze eerder heeft ingeruild en verbannen.

Het neoliberale idee dat privatisering leidt tot innovatie door middel van competitie was zeer zichtbaar tijdens de pandemie in de enorme farmaceutische push om vaccinaties of andere medicijnen tegen COVID te ontwikkelen.⁸⁶ De Corona pandemie was een grote kans voor de farmaceutische industrie om te benutten om winst te genereren; nieuwe medicijnen konden snel op mensen getest worden en een afzet markt kon gemakkelijk gecreëerd worden, omdat overheden enthousiast reageerden op een mogelijk medicijn zodat de economie weer open kon.⁸⁷ Zo verdiende de “Farmareus” Pfizer miljarden aan het corona vaccin, echter blijft onduidelijk hoe de (verhoogde) prijs werd berekend.⁸⁸ Door competitie in de gezondheidssector kon Pfizer de prijs ophogen tot het maximale dat men bereid was om te betalen, wat zeer hoog bleek door de enorme vraag naar een manier om de verspreiding van het virus te stoppen. Voor armere landen werd het hierdoor extreem lastig om vaccins in te kopen vergeleken met economische grootmachten zoals de VS en de EU.⁸⁹ Dit is opmerkelijk, aangezien het een wereldwijde pandemie betreft, die per definitie wereldwijd aangepakt dient te worden. Competitie in de zorg bleek tijdens de COVID-19 pandemie de “ieder voor zich” attitude te kweken bij de Nederlandse regering, die voor deze hoge prijs miljoenen vaccins kon opkopen. Zoveel, dat een overschot uiteindelijk is gedoneerd aan landen die door deze hoge door competitie ontstane marktprijs eerst misgrepen.⁹⁰

⁸⁴ Ibid, 150-153.

⁸⁵ Ibid, 153.

⁸⁶ Angela Mitropoulous, *Pandemonium*, 73.

⁸⁷ Ibid, 73-74.

⁸⁸ Liza van Lonkhuyzen, “Farmareus Pfizer Verdiende Miljarden Met Vaccin Dat Het Niet Zelf Uitvond,” NRC (NRC, 18 februari 2022), <https://www.nrc.nl/nieuws/2022/02/18/farmareus-pfizer-verdiende-miljarden-met-vaccin-dat-het-niet-zelf-uitvond-a4091144>.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport, “NL Doneert Dit Jaar 27 Miljoen Vaccins,” Nieuwsbericht | Rijksoverheid.nl (Ministerie van Algemene Zaken, 11 oktober 2021), <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2021/09/30/nederland-doneert-27-miljoen-vaccins-aan-covax>.

Deze individualistische houding, kenmerkend voor en geprezen binnen het neoliberale gedachtegoed, was niet alleen aanwezig in de Nederlandse overheidsstrategie, maar werd daardoor ook gekweekt in de Nederlandse samenleving. Het eerste overheidsrespons op de Coronapandemie was de roep om groepsimmunititeit, een strategie met duidelijke neoliberale kenmerken.⁹¹ Hierbij wordt het virus ongereguleerd losgelaten – net zoals de neoliberale vrije markt – zodat voldoende mensen mild besmet raakten met lichte symptomen om de populatie als geheel te beschermen.⁹² Hierbij wordt de verantwoordelijkheid voor een besmetting en het ziek worden gelegd bij individuen en hun huishoudens, terwijl zowel de individuele risico's als maatschappelijke baten op dit punt nog grotendeels onbekend waren.⁹³ Groepsimmunititeit kan alleen ontstaan door een onvoorspelbaar pad van ziekteverspreiding onder individuen en hun huishoudens, zoals ook beschreven door Angela Mitropoulos.⁹⁴ In haar argument verwerkt zij Hobbes' *bodies in motion*, wat goed te begrijpen is. Thomas Hobbes publiceerde in 1651 zijn *Leviathan* waarin hij onder andere uiteenzet dat het leven van de mens in natuurlijke staat eenzaam, wreed en kort is, en dat alle eigenschappen van lichamen (*bodies*) voortkomen uit hun extensie en beweging.⁹⁵ In een pandemie met een besmettelijk virus en een strategie van groepsimmunititeit is elke andere persoon een mogelijke besmettingshaard die jou ziek kan maken. Om de argumentatie van Mitropoulos en haar Hobbesiaanse inspiratie door te trekken: *homo homini virus est*. Dit individualisme staat echter haaks op de collectieve aard van een pandemie en hoe deze aangepakt zou kunnen worden. Neoliberalisme gaat uit van eigen verantwoordelijkheid, wat niet aansluit bij een besmettelijk virus. Is het iemands eigen schuld als diegene besmet is met Corona?

Het individualisme dat centraal staat in neoliberalisme verslechtert de gezondheidszorg en heeft derhalve desastreuze effecten voor ieders gezondheid,⁹⁶ zeker gedurende een besmettelijke pandemie. De ieder-voor-zich-mindset betekende dat Nederlanders zich wilden beschermen tegen besmetting via andere personen, wat door de overheidsstrategie bevestigd werd. Hierdoor nam commodificatie van de gezondheidszorg schrijnende vormen aan tijdens de pandemie in Nederland. In haar boek schetst Mitropoulos

⁹¹ Isabel Frey, '*Herd Immunity*'.

⁹² Angela Mitropoulos, *Pandemonium*, 53.

⁹³ *Ibid*, 54.

⁹⁴ *Ibid*, 57.

⁹⁵ Marcus P. Adams, "Hobbes' Philosophy of Science," *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Stanford University, March 8, 2019), <https://plato.stanford.edu/entries/hobbes-science/>.

⁹⁶ Gavin Mooney, *Neoliberalism is bad for our Health*, 396.

de wereldwijde commodificatie van Personal Protective Equipment (PPE), zoals mondkapjes, medische handschoenen, desinfectiegel, et cetera tijdens de pandemie.⁹⁷ De wereldwijde markt voor deze middelen groeide enorm, omdat overheden de productie hiervan opkochten voor hun bevolking. Tekorten van PPE werden groots in het nieuws gemeld, de prijzen stegen op arbitraire wijze hierdoor enorm.⁹⁸ Dit gold ook voor de vaccins. De commodificatie van deze producten leidde tot een ervaring van risico-afwending.⁹⁹ De gevaren van de pandemie werden geïnternaliseerd en de commercialisatie van onder andere de PPE en vaccins leidden tot het idee dat deze producten hét redmiddel waren om ons uit de pandemie te loodsen. Een overheid met een grote voorraad leek zo goed voorbereid op het bestrijden van de pandemie. Op deze manier kon bijvoorbeeld de “mondkapjesdeal” van Sywert van Lienden plaatsvinden in Nederland. Zijn “non-profit organisatie” verdiende 9 miljoen euro met zijn deal met de regering over de bevoorrading van mondkapjes,¹⁰⁰ omdat de Nederlandse regering binnen haar neoliberale denkkaders alleen abstracte, commerciële manieren van denken en handelen ziet. Een mondkapje staat niet gelijk aan goede gezondheid, maar de mentaliteit van de Nederlandse overheid leek hier wel naartoe te wenden.

De commodificatie van de zorg tijdens de COVID-19 pandemie strekte zich zelfs uit tot zorgpersoneel. Marx beargumenteert dat arbeid voor voldoening kan zorgen middels productiviteit en zelfrealisatie.¹⁰¹ Het probleem is echter dat in een kapitalistisch systeem dit niet lukt door de vervreemding van arbeiders tot hun werk – hij refereert naar fabrieksarbeiders – en het vervormen en transformeren van de arbeiders in onmenselijke, werkende wezens.¹⁰² Deze vervreemding was op soortgelijke wijze zichtbaar bij het Nederlandse zorgpersoneel tijdens de pandemie. Zorgpersoneel is uiteraard cruciaal om het zorgstelsel draaiende te houden, maar de werkdruk, onderbetaling van medewerkers, gebrek aan personeel en het gebrek aan empathie vanuit de samenleving getuigen van een vervreemding van zorgmedewerkers.¹⁰³ Voor zorgpersoneel is dit wrang, omdat de empathie

⁹⁷ Angela Mitropoulos, *Pandemonium: Proliferating Borders of Capital and the Pandemic Swerve* (Pluto Press, 2020), 96-107.

⁹⁸ *Ibid.*, 98.

⁹⁹ Angela Mitropoulos, *Pandemonium*, 105.

¹⁰⁰ Majda Ouhajji, “Sywert Van Lienden Verdiende 9 Miljoen,” NRC (NRC, 31 mei 2021), <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/06/01/mondkapjesdeal-sywert-van-lienden-verdiende-9-miljoen-a4045589>.

¹⁰¹ Jonathan Wolff and David Leopold, *Karl Marx*.

¹⁰² *Ibid.*

¹⁰³ Emma Dowling, *Socioloog Emma Dowling*.

en het harde werken van hen verwacht wordt, nog meer zo tijdens de pandemie.¹⁰⁴ Zorgmedewerkers werden tijdens de pandemie niet meer gezien als mensen, die mogelijk ook besmet konden raken en mentaal leden onder, niet alleen de pandemie, maar ook de verwachting dat zij degenen waren die het op moesten lossen. Zo zijn de medewerkers vervreemd en vervormd tot een commodity, met een soortgelijke waarde als mondkapjes en vaccins.

Het lijkt alsof de Nederlandse regering zelf ook in lichte mate inziet dat de individualistische, commerciële aanpak heeft gefaald tijdens de COVID-19 pandemie als gevolg van de neoliberale hervormingen in het zorgstelsel. Maar, daadwerkelijk toewerken naar een gezondheidszorg gebaseerd op waarden in plaats van abstracties lijkt nog ver weg. Het kabinet reageert in een kamerbrief zich te kunnen vinden in de constatering dat er op rijksniveau te weinig zicht was op de uitvoering van het COVID-19 beleid door hoe het zorgstelsel is ingericht.¹⁰⁵ Oftewel: het kabinet ziet in dat de gedecentraliseerde, geprivatiseerde structuur tot problemen heeft geleid in de strategie tegen corona. De veiligheidsregio's kunnen als individuele uitvoerders van dit beleid gezien worden. In plaats van dit neoliberale individualistische aspect in de gezondheidszorg is er een solidaire, gecoördineerde staatsinterventie nodig geweest. Nederland was niet goed voorbereid op de pandemie met dit systeem, enkel op incidentele en individuele uitbraken.¹⁰⁶ Het kabinet geeft aan ook toe te willen werken naar een dergelijk gecoördineerd systeem.¹⁰⁷ Impliciet in de brief wordt duidelijk dat het kabinet aanvoelt dat de neoliberale gezondheidszorg en de zorgmarkt gefaald hebben, en dat voor het aanpakken van een pandemie, en de zorg als geheel, overheidsinterventies nodig zijn op een overkoepelend landelijk en solidair niveau.¹⁰⁸

Door de vervreemding en abstractie die gepaard gaat bij een neoliberale denkwijze wordt het echter onmogelijk om de realiteit met andere denkkaders of op andere manieren vorm te geven dan op de abstracte, economische manier die Wendy Brown en Michel Foucault de denkwijze van de homo economicus noemden. De vorm van solidariteit en de

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, "Kabinetsreactie onderzoeksrapport van de Onderzoeksraad voor Veiligheid 'Aanpak Coronacrisis, deel 1'", (1 april 2022), <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2022/04/01/kamerbrief-over-kabinetsreactie-onderzoeksrapport-van-de-onderzoeksraad-voor-veiligheid-aanpak-coronacrisis-deel-1>, 5.

¹⁰⁶ Ibid, 6.

¹⁰⁷ Ibid, 7.

¹⁰⁸ Ibid, 8-9.

publieke waarden die onze gezondheidszorg zouden moeten informeren zijn onmogelijk te bedenken in een neoliberale denkwijze. Er bestaat enkel een gemedieerde blik. Nooit is dit voor ons zorgstelsel zo duidelijk geworden als tijdens de pandemie. Vanuit Marx' notie van commodificatie wordt duidelijk dat we de wereld alleen nog in dergelijk abstracte, economische en geldelijke structuren kunnen ervaren. Deze bril heeft ons zicht op de werkelijkheid bepaald en het is lastig deze af te zetten.

De gemedieerde bril van de homo economicus uitte zich in Nederland tevens als een fetisjisme voor cijfers. Informatie werd verspreid zoals het R-getal, besmettingscijfers, ziekenhuisopnames; dit leken harde cijfers maar ze gaven in werkelijkheid slechts een zeer beperkt beeld van het virus.¹⁰⁹ De "corona dashboards" van de WHO en Rijksoverheid tonen enkel een weergave van de pandemie in cijfers: sterftecijfers, aantal ziekenhuisopnames, aantal vaccinaties en aantal besmettingen.¹¹⁰ De cijfers zijn de enige weergave die we hebben van de verspreiding van het corona virus, maar dit is een abstracte weergave. Zonder dit economische beeld heeft de Nederlandse regering en bevolking geen beeld hierbij of begrip hiervan, omdat we ons niet in de schoenen van een ander kunnen verplaatsen. Het ironische is dat de Nederlander een abstracte economische entiteit krijgt, een cijfer dat bijvoorbeeld hoort tot de vaccinatiegraad, terwijl het kabinet in de evaluatie van haar strategie wél kijkt of deze "financieel gezond" is.¹¹¹ De publieke waarden die geëvalueerd worden hebben in eerste plaats dan ook betrekking op welvaart, vervolgens op het functioneren van markten, en slechts in derde plaats de gezondheidszorg.¹¹² De Nederlandse regering kreeg zicht op de kwantitatieve sociaaleconomische effecten (op de cijfers) van corona, voordat zij zicht kreeg op kwalitatieve effecten van het virus, zoals psychische gezondheid van kwetsbare groepen.¹¹³ Neoliberalisme in het Nederlandse zorgstelsel is op deze manier inderdaad de "satanic mill" die de mens tot de massa, tot cijfers vermaalt.

Deze abstrahering van de mens tot cijfer was nergens zo duidelijk als in de tendens van de Nederlandse regering om te spreken van het sterftecijfer om aan te tonen dat het COVID-

¹⁰⁹ Onderzoeksraad voor Veiligheid, *Aanpak Coronacrisis Deel 1: Tot September 2020*, (16 februari 2022), <https://www.onderzoeksraad.nl/nl/page/16666/aanpak-coronacrisis---deel-1-tot-september-2020>, 9.

¹¹⁰ Zie: <https://covid19.who.int/region/euro/country/nl> en <https://coronadashboard.rijksoverheid.nl>.

¹¹¹ Ministerie van Financiën, "Plan van Aanpak Strategische Evaluatie", (21 december 2021), <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/12/21/plan-van-aanpak-strategische-evaluatie-internationale-crisismaatregelen-in-reactie-op-covid-19-pandemie>, 2.

¹¹² Ibid, 5-6.

¹¹³ Onderzoeksraad voor Veiligheid, *Aanpak Coronacrisis Deel 1*, 9-10.

19 virus drastische individuele en maatschappelijke gevolgen had. Op het corona dashboard en in de evaluatie van de strategie wordt duidelijk gemaakt dat dit virus iedereen geraakt heeft door aan te geven hoeveel Nederlanders er gestorven zijn.¹¹⁴ Vooral in het wijd besproken evaluatierapport van KPMG over de Nederlandse strategie wordt dit duidelijk. In dit rapport wordt beleid geëvalueerd aan de hand van hoeveel “oversterfte” en economische groei verschillende landen realiseerden tijdens de pandemie.¹¹⁵ De Nederlandse strategie blijkt niet zo goed volgens dit rapport en staat op oranje: er was zowel te veel oversterfte als een te sterke daling van het BBP. De Nederlandse strategie was kenmerkend necropolitiek,¹¹⁶ een vorm van governance die letterlijk over lijken ging door te besturen wie sterft.

Neoliberalisme is een diepgewortelde en vergaande manier van denken, maar de manier van denken die ons in deze problematiek heeft geworpen zal ons niet helpen om de problemen op te lossen.¹¹⁷ We kunnen deze denkbeelden niet overstijgen zolang we daarin gevangen blijven.¹¹⁸

¹¹⁴ Ibid, 11-12.

¹¹⁵ KPMG, *Dit zijn de Lessen van 1,5 Jaar Coronacrisis*, (14 oktober 2021), <https://home.kpmg/nl/nl/home/insights/2021/10/covid-19-in-nederland.html>.

¹¹⁶ Willem Schinkel, *Advanced Social Theory*, juni 2021.

¹¹⁷ Jason W. Moore, *Anthropocene or Capitalocene?: Nature, History, and the Crisis of Capitalism* (Oakland, CA: PM Press, 2016), 1.

¹¹⁸ Ibid, 3.

5. Conclusie

In deze thesis heb ik beargumenteerd dat neoliberalisme desastreus is voor de gezondheidszorg en funest is geweest voor het Nederlandse zorgstelsel en de Nederlandse strategie in de COVID-19 pandemie. Op het eerste gezicht lijkt Nederland één van de beste zorgstelsels ter wereld te hebben, maar 40 jaar aan neoliberaal beleid van de Nederlandse regering en 15 jaar aan neoliberale hervormingen hebben ingrijpende gevolgen gehad. Dit leidde tot structurele problemen die tijdens de pandemie sterker dan ooit in beeld kwamen.

Het neoliberalisme houdt ons een schijnvrijheid voor door middel van sterk individualisme en een minimale overheid. In plaats van regulatie door de staat is er regulatie door de markt. De belofte is dat op deze manier kwaliteit, kwantiteit en prijs verbeterd worden en keuzevrijheid en privébezit worden gewaarborgd. Deze structuur kan alleen berusten op complete controle door toezicht en biopolitiek. De mens neemt het karakter aan van de homo economicus en is zijn of haar eigen kapitaal. De neoliberale beloftes blijken in de praktijk niet op te gaan in de zorg. Integendeel, door commodificatie, privatisering, individualisme en competitie in de gezondheidszorg ontstaat een neoliberale, deterministische vorm van denken, waarbij alleen een abstracte, gemedieerde relatie tot de werkelijkheid en de ander kan bestaan. Er wordt hierdoor in de zorg niet meer gesproken of gedacht in termen van publieke waarde en gezondheid, maar economische termen en cijfers. De mens is een nummer, een afnemer van zorg. De symptomen van de kwaal neoliberalisme zijn echter duidelijk; necropolitiek is te verantwoorden door de Nederlandse regering, als de economie maar wel gezond blijft. De gezondheidszorg is in neoliberale opvattingen dermate abstract, dat het enkel gaat over het aantal doden en wat dat opbrengt of kost voor de samenleving.

In het ontgoochelde wereldbeeld ontstaan door jaren aan neoliberale denkkaders is het haast onmogelijk dit denkbeeld te veranderen. Betekenis geven lukt alleen nog in economisch gemedieerde relaties. Er ontstond een vorm van warenfetisjsme, waarbij mondkapjes werden gezien als hét redmiddel tegen het virus, hoe meer de overheid kon kopen hoe beter. Dit vergaande individualisme staat haaks op hoe een virus dat de mondiale bevolking aantast bestreden kan worden; dat kan alleen samen. Het lijkt alsof de Nederlandse regering dit ver weg inziet, maar door de neoliberale denkkaders niet meer weet hoe dit om te schakelen naar solidariteit in plaats van ieder voor zich. "Samen" werd vaak benoemd in de toespraken van premier Mark Rutte, maar de samenwerking nam vooral de vorm aan van

gedeeld eigenbelang, niet van daadwerkelijke solidariteit met elkaar, andere landen, of zorgpersoneel. Cijfers leken de uitweg, maar deze vorm van governance is gefocust op het reguleren van besmette, dode lichamen.

Deze kritiek bestaat al langer, maar ik wil het doen heropleven. Ik ben gefrustreerd dat ondanks het langere bestaan van dergelijke kritische geluiden ze niet gehoord lijken te zijn. De empirische gevolgen van een abstract beeld van gezondheid en menselijkheid door neoliberalisme en commodificatie in de zorg zijn voor het wijde publiek zichtbaar geworden in de crisis, zelfs al door de Nederlandse regering. Misschien kan de pandemie dan ook als kantelpunt fungeren om ons zorgstelsel socialer in te richten en te bewegen richting een minder individualistisch, maar meer waarde-georiënteerd systeem, waarin menselijke gezondheid belangrijker wordt geacht dan financiële gezondheid.

Het lukt momenteel niet meer om buiten deze neoliberale filosofie om te denken. Het is heel moeilijk voor ons geworden in navolging hiervan om de wereld te ervaren en begrijpen op een manier die niets met economie en beloning te maken heeft. Zelfs bij de gezondheidszorg, welke over zorg zou moeten gaan. Wij zijn gezondheid gaan begrijpen als iets economisch, iets dat rendabel moet zijn, tegelijk zijn wij de economie wel gaan beschouwen als “gezond” als het BBP hoog genoeg is. Het is lastig om ons iets anders dan individualisme en ieder-voor-zich voor te stellen. Het is nog lastiger om te bedenken hoe solidariteit eruit kan zien die niet berust op een egoïstisch principe als “you scratch my back, I scratch yours”, een principe dat niet werkt in de gezondheidszorg. De pandemie heeft veel levens gekost. We moeten toewerken naar een zorgstelsel dat niet berust op necropolitiek, maar op gezondheid. Mijn kritiek is een roep om een nieuwe politiek-economische filosofie voor onze gezondheidszorg.

6. Epiloog

Als een neoliberale denkwijze enerzijds funest is voor een zorgstelsel dat daadwerkelijk gebaseerd is op zorg en solidariteit, maar het anderzijds nagenoeg onmogelijk maakt om te proberen onze denkpatronen en samenleving op een andere manier te configureren, waar moeten we dan beginnen? We moeten leren om sociale aspecten vorm te geven in andere termen dan het neoliberalisme. Deze epiloog dient als aanzet hiertoe, met enkele ideeën om het debat in gang te zetten en te komen tot sociale oplossingen. We hebben een nieuwe politiek-economische filosofie nodig over gezondheidszorg.¹¹⁹ Ik ben van mening dat we ons alleen kunnen losmaken van een neoliberale denkwijze door een emancipatie waarin wij onszelf niet vinden in individualisme of menselijk kapitaal, maar in gemeenschap met de ander.¹²⁰ Het is tijd om onze gezondheidszorg niet als markt, maar als sociale plek in te richten.¹²¹ In plaats van individualisme moeten we toewerken naar solidariteit in een poging de vervreemde, abstracte en gemedieerde neoliberale perceptie van de realiteit in andere structuren te bedenken.

Tijdens de COVID-19 pandemie is iedereen wereldwijd opgeroepen zichzelf te isoleren van de ander, om niet besmet te worden en de ander de dienst te verlenen diegene niet te besmetten.¹²² Slavoj Žižek schrijft in zijn boek *PANDEMIC! COVID19 Shakes the World* over de coronapandemie dat hij hoopt dat dit aanzet tot een ander virus: een virus zodat men gaat nadenken over andere samenlevingsvormen geworteld in mondiale solidariteit en samenwerking.¹²³ Individualisme en isolatie gaan ons niet helpen, er is vergaande solidariteit nodig.¹²⁴ Misschien is de egoïstische “you scratch my back, I scratch yours” solidariteit niet mijn beoogde eindpunt, maar kan het een goed punt zijn om te beginnen. Een dergelijke vorm van solidariteit als gedeeld eigenbelang is zelfs binnen een neoliberale denkwijze te bevatten. Het corona virus heeft laten blijken dat een individuele aanpak niet werkt. Solidariteit en samenwerking zijn de enige manier om te overleven in toekomstige crises, derhalve is een beroep op solidariteit het enige rationele en egoïstische ding om te doen.¹²⁵ Dit kan dus een hoopvol uitgangspunt zijn.

¹¹⁹ Gavin Mooney, *Neoliberalism is bad for our Health*, 398.

¹²⁰ Jonathan Wolff and David Leopold, *Karl Marx*.

¹²¹ Gavin Mooney, 398.

¹²² Slavoj Žižek, *Pandemic!: Covid-19 Shakes the World* (London, United Kingdom: OR books, 2020), 1-2.

¹²³ *Ibid*, 39.

¹²⁴ *Ibid*, 56.

¹²⁵ *Ibid*, 68.

Het is nagenoeg onmogelijk voor ons geworden om solidariteit te kunnen begrijpen zonder een aspect van individualisme door de neoliberale mediatie van onze relatie tot de ander. Wij kunnen de wereld alleen begrijpen in deze abstracte vorm; we zijn vervreemd van de wereld en elkaar.¹²⁶ Karl Marx zag deze vervreemding al in, maar deze heeft enkel doorgezet,¹²⁷ tot onze gezondheid aan toe. We staan niet samen met onze medemens, maar individueel. Desalniettemin kunnen we bij een egoïstische vorm van solidariteit misschien een stap zetten richting een toekomst waarbij we uiteindelijk daadwerkelijk kunnen samenkomen. Er is een emancipatie nodig van onze denkwijze en onze gezondheid,¹²⁸ waarin wij ons losmaken van neoliberalisme en bijkomende abstracte kaders. In navolging van Marx wil ik oproepen tot volledige menselijke emancipatie om elkaar te kunnen vinden in gemeenschap.¹²⁹ Alleen dan kunnen we toewerken naar een betekenisvolle en sociale invulling van ons zorgstelsel gebaseerd op solidariteit.

¹²⁶ Jonathan Wolff and David Leopold, *Karl Marx*.

¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Ibid.

Referenties

- Adams, Marcus P. "Hobbes' Philosophy of Science." *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2019, plato.stanford.edu/entries/hobbes-science/.
- Brown, Wendy. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. New York: Zone Books, 2015.
- Dowling, Emma. "Socioloog Emma Dowling: Nu Is de Tijd Om de Problemen in de Zorg Aan Te Pakken." *Brainwash*, 2022, www.brainwash.nl/bijdrage/socioloog-emma-dowling-nu-is-de-tijd-om-de-problemen-in-de-zorg-aan-te-pakken.
- Fogteloo, Margreet, and Karlijn Saris. "Marktwerking Heeft Onze Gezondheidsdienst Naar Het Randje van de Afgrond Geduwd." *De Groene Amsterdammer*, 11 Nov. 2020, www.groene.nl/artikel/we-hebben-een-monster-gecreerd.
- Foucault, Michel. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*. Translated by Graham Burchell, New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Gane, Nicholas. 2012. "The Governmentalities of Neoliberalism: Panopticism, Post-Panopticism and Beyond." *The Sociological Review* 60 (4): 611–34. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954x.2012.02126.x>.
- Guizzo, Danielle, and Iara Vigo de Lima. 2016. "Polanyi and Foucault on the Issue of Market in Classical Political Economy." *Review of Radical Political Economics* 49 (1): 100–113. <https://doi.org/10.1177/0486613415621745>.
- Harvey, David. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Hayek, Friedrich. *Law, Legislation and Liberty*. London: Routledge & Kegan Paul, 1979.
- Hayek, Friedrich. *The Pure Theory of Capital*. London: Routledge & Kegan Paul, 1976.
- Hoeven, Rutger van der. "Marktwerking in de Zorg Wreekte Zich Tijdens de Coronacrisis." *De Groene Amsterdammer*, 10 november 2021, www.groene.nl/artikel/covid-versus-consultants.
- Isabel Frey. "'Herd Immunity' Is Epidemiological Neoliberalism." *The Quarantimes*, 19 maart 2020, thequarantimes.wordpress.com/2020/03/19/herd-immunity-is-epidemiological-neoliberalism/?fbclid=IwAR1Lu0d-mvhfLJ4UHrWQl0iNGE65zOkN6FROFeQw4rEGitbj7Ecu3_UkQ_o. Accessed 30 May 2022.
- Jeurissen, Patrick, and Hans Maarse. *The Market Reform in Dutch Health Care*. Copenhagen,

- Denemarken: World Health Organization. 2021.
- Koning, Bart de. 2021. "Een Neoliberaal Keerpunt." *Historisch Nieuwsblad*. Juni 2021.
<https://www.historischnieuwsblad.nl/een-neoliberaal-keerpunt/>.
- KPMG. *Dit Zijn de Lessen van 1,5 Jaar Coronacrisis*. 14 oktober 2021.
<https://home.kpmg/nl/nl/home/insights/2021/10/covid-19-in-nederland.html>.
- Lonkhuyzen, Liza van. 2022. "Farmareus Pfizer Verdiende Miljarden Met Vaccin Dat Het Niet Zelf Uitvond." *NRC*. 18 februari, 2022. <https://www.nrc.nl/nieuws/2022/02/18/farmareus-pfizer-verdiende-miljarden-met-vaccin-dat-het-niet-zelf-uitvond-a4091144>.
- McGregor, Sue. 2001. "Neoliberalism and Health Care." *International Journal of Consumer Studies* 25 (2): 82–89. <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2001.00183.x>.
- Ministerie van Financiën. *Plan van Aanpak Strategische Evaluatie*. 21 december 2021,
www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/12/21/plan-van-aanpak-strategische-evaluatie-internationale-crisismaatregelen-in-reactie-op-covid-19-pandemie.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. *Kabinetsreactie Onderzoeksrapport van de Onderzoeksraad voor Veiligheid "Aanpak Coronacrisis, Deel 1."* 1 april 2022,
www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2022/04/01/kamerbrief-over-kabinetsreactie-onderzoeksrapport-van-de-onderzoeksraad-voor-veiligheid-aanpak-coronacrisis-deel-1.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. "NL Doneert Dit Jaar 27 Miljoen Vaccins – Nieuwsbericht - Rijksoverheid.nl." *Www.rijksoverheid.nl*, 30 Sept. 2021,
www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2021/09/30/nederland-doneert-27-miljoen-vaccins-aan-covax. Geraadpleegd 30 mei 2022.
- Mitropoulos, Angela. *PANDEMONIUM: Proliferating Borders of Capital and the Pandemic Swerve*. S.L.: Pluto Press. 2020
- Mooney, Gavin. 2012. "Neoliberalism Is Bad for Our Health." *International Journal of Health Services* 42 (3): 383–401. <https://doi.org/10.2190/hs.42.3.b>.
- Moore, Jason W. *Anthropocene or Capitalocene? : Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. Oakland: Pm Press. 2016
- Onderzoeksraad voor Veiligheid. *Aanpak Coronacrisis Deel 1: Tot September 2020*. 16

- februari 2022. <https://www.onderzoeksraad.nl/nl/page/16666/aanpak-coronacrisis—-deel-1-tot-september-2020>.
- Ouhajji, Majda. 2021. "Sywert van Lienden Verdiende 9 Miljoen." NRC. 1 juni, 2021. <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/06/01/mondkapjesdeal-sywert-van-lienden-verdiende-9-miljoen-a4045589>.
- Polanyi, Karl. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press, 2001.
- Schinkel, Willem. "Advanced Social Theory." Lectures at Erasmus University School of Philosophy, Rotterdam. Juni 2021.
- Vallier, Kevin. "Neoliberalism." *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Metaphysics Research Lab, Stanford University, 9 juni 2021, plato.stanford.edu/entries/neoliberalism/.
- Wolff, Jonathan, and David Leopold. "Karl Marx." *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University, 21 december, 2020. <https://plato.stanford.edu/entries/marx/>.
- Žižek, Slavoj. *Pandemic! COVID-19 Shakes the World*. London, United Kingdom: OR Books, 2020.